

Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis

Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Beatrix

Bestuur

mr. G.J. Jansen, voorzitter
R.R.M. Kemper Alferink BBA, secretaris
mr. F.A. Bakker, penningmeester
ir. H. Hengeveld
drs. P.E. Scheffer

Secretariaat

Postbus 1227, 8001 BE Zwolle, www.vorg.nl

Financiën

Mr. F.A. Bakker, Vilsterseweg 16, 7734 PD Vilsteren, NL48INGB0005467046

Contributie

Leden € 30,-; gezinslid € 15,-; leden beneden 25 jaar € 15,-; donateurs € 45,-

Redactiecommissie

drs. P. Bakker
mevr. drs. E.A. van Dijk, voorzitter
jhr. A.J. Gevers, secretaris
dhr. G.T. Hartong
drs. J. ten Hove
drs. M. Klomp
dhr. K. Leeffers
drs. Js. Mooijweer
drs. O.G.J. Ottens
dr. F.W. Schmidt
dr. C. Trompetter
K. de Weerd MA

Bibliotheek

gevestigd bij de Stads- of Athenaeumbibliotheek
Klooster 12, postbus 351, 7400 AT Deventer, tel. 0570-693 887.

Leden van de Vereeniging ontvangen het jaarboek *Overijsselse Historische Bijdragen* gratis.

Website

www.vorg.nl

Overijsselse Historische Bijdragen

Overijsselse Historische Bijdragen

Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van
Overijsselsch Regt en Geschiedenis

131e stuk 2016

ISBN 978-90-8704-631-6

© 2016 Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis

www.vorg.nl

Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord Lydie van Dijk	7
Op zoek naar de gezichten. Van de steden van Overijssel, met derzelve tongval Goaitsen van der Vliet	9
De Gezichten van de steden van Overijssel. Over de taal van de rijmen Philomène Bloemhoff-de Bruijn	41
Een wandeling door het vroegromantische landschapspark van Twickel Aafke Brunt en Leon Wessels	51
Jan Willem Racer en zijn relatie met Joan Derk van der Capellen tot den Pol Matthijs A.M. Wanrooij	63
Dat de deugd der Bataven in ons herleve. Het stadsbestuur van Deventer in de Bataafs-Franse tijd (1795-1814) Clemens Hogenstijn	109
Een aristocratische hypochonder. Coenraad Willem baron van Dedem (1832-1916) M.L. Hansen	131
Opmerkelijke kerkgebouwen in Salland: de kerken van Heeten en Nieuw-Heeten Zeno Kolks	143
Literatuursignaleringen	151
Auteurs	157

Voorwoord

De artikelen in deze bundel hebben alle betrekking op de achttiende en de negentiende eeuw, maar de onderwerpen zijn zeer verschillend. Het gaat over parkaanleg, relaties, streektaal, het stadsbestuur van Deventer, een aristocraat en architectuur.

Aafke Brunt en Leon Wessels beschrijven hoe Carel Georg graaf van Wassenaer Obdam aan het eind van de achttiende eeuw zijn landschapspark Twickel veranderde. Hij legde ook de Twickelervaart aan en had veel dieren op zijn terrein. Bezoekers waren welkom in zijn park.

Naar de relatie tussen Jan Willem Racer, advocaat in Oldenzaal, en Joan Derk van der Capellen heeft Matthijs A.M. Wanrooij onderzoek gedaan. Dit heeft hij vooral gedaan aan de hand van hun correspondentie, die plaats had in de korte periode van 1779 tot aan de dood van Van der Capellen in 1784. Racer heeft zich als rechtsgeleerde ingezet voor de kleine steden in Twente.

Op het handschrift *Gezichten van de Steden van Overijssel*, dat hoogstwaarschijnlijk rond 1795 vervaardigd is, hebben Philomène Bloemhoff en Goaitsen van der Vliet ieder een eigen onderzoek losgelaten. In dit handschrift komen zowel tekeningen van steden als gedichten voor. Philomène Bloemhoff bespreekt de taal van de gedichten en koppelt deze aan de streektaal van verschillende steden. De steden die naast het gedicht staan zijn nooit de juiste, dus dit roept vragen op over de bindwijze. Goaitsen van der Vliet bespreekt hoe het handschrift gebonden is en heeft de personen die in de gedichten genoemd worden onderzocht. Een aantal heeft hij via archieven terug kunnen vinden.

Het artikel van Clemens Hogenstijn over Deventer in de Bataafs-Franse tijd biedt een kort overzicht van de ontwikkeling die Deventer tussen het einde van de Republiek (1795) en de het begin van de monarchie (1814) doormaakte.

In de tweede helft van de negentiende eeuw hield Coenraad Willem baron van Dedem nauwgezet aantekeningen bij van de vele kwalen waar hij aan leed. M.L. Hansen noemt hem een aristocratische hypochonder. Op zoek naar beterschap trok Van Dedem half Europa door.

Het artikel van Zeno Kolks handelt over architectuur, ditmaal over de kerken van Heeten en Nieuw-Heeten. Deze kerken, beide katholiek, zijn door verschillende archi-

tecten ontworpen. De neogotische hallekerk in Heeten stamt uit 1892 en is ontworpen door architect Alfred Tepe. De driebeukige kerk zonder dwarsschip in Nieuw-Heeten is in 1923 ontworpen door architect Wolter te Riele.

De redactie wenst u veel leesplezier.

Namens de redactie
Lydie van Dijk

Op zoek naar de gezichten

Van de steden van Overijssel, met derzelver tongval*

De vondst

Toen ik in 2008 voor een onderzoek naar de Twentse taal- en letterkunde in de negentiende eeuw aan het googelen was naar onbekende bronnen, stuitte ik in jaargang 1882 van *Onze Volkstaal* op een interessante lijst. Het ging om een *Proeve eener bibliographie der Nederlandsche dialecten*, bewerkt door Louis D. Petit, conservator bij de Rijksuniversiteits bibliotheek in Leiden.¹

De opsomming van de toen bekende geschriften in en over de streektaalen van Nederland beslaat tientallen pagina's. Vijf daarvan betreffen de provincie Overijssel. Eén titel trok mijn bijzondere aandacht: *Zestienregelige verzen in den tongval van twaalf Overijsselsche steden. Met penteekeningen van deze steden. Handschrift in drukletters uit de 17e eeuw.* 24 blz. 8o. obl. Het handschrift bleek vervolgens ook te vinden in de online catalogus van de Leidse Universiteitsbibliotheek onder manuscriptnummer LTK 114.

Verdere zoekacties op het wereldwijde web leverden niets op. In de afgelopen eeuw was ván of over deze titel kennelijk niets gepubliceerd. Dat was verbazingwekkend, omdat er aan Overijsselse dialectteksten uit de zeventiende eeuw niet veel meer is overgeleverd dan de *Over-Ysselsche Boere-Vryagie* (Amsterdam 1641),² en misschien *To Houupe Kallinge Manges den Swarten Meyster Onde sinen Knegt* van Justus Nipetang uit 1671. Twaalf zulke oude, in rijmen vastgelegde plaatselijke tongvallen zouden ons veel kunnen leren over vroegere taalontwikkelingen in de provincie. En bovendien, als de datering klopte, zouden in één keer twaalf plaatselijke dialecten verrijkt worden met een nieuw, oudste gedicht!

Omdat er op z'n minst toch wel één stad in Twente bij zou zitten, heeft de Twentse Taalbank in 2012 het 'handschrift in drukletters' in Leiden laten scannen. De twaalf vereeuwigde 'Overijsselsche steden' bleken na ontvangst van de bestanden niet in Twente te liggen, maar bijna allemaal, op Deventer na, in de Kop van Overijssel, met Zwolle als meest zuidelijke. Dat was natuurlijk jammer voor Twente, waar plaatsgebonden teksten in de volkstaal van meer dan twee eeuwen geleden 'naar beteun' (bijzonder schaars) zijn. Dat geldt echter net zo goed voor de rest van Overijssel, en het gevonden handschrift is er taalkundig gezien niet minder interessant om.

Eerste bevindingen

Het handschrift is gebonden in een klein boekje van ongeveer 8 bij 12 centimeter (liggend). Op twaalf rechterpagina's staan de steden vermeld, ieder met een eenvoudig getekend panorama, ongesigneerd. Daaronder een Nederlandstalig kwatrijn waarin vooral de goede kanten van de stad worden bezongen, op één na gekalligrafeerd in Gotische letters. Achtereenvolgens: 1. Deventer, 2. Kampen, 3. Zwolle, 4. Hasselt, 5. Steenwijk, 6. Vollenhove, 7. Zwartsluis, 8. Genemuiden, 9. Kuinre, 10. Oldemarkt, 11. Blokzijl en 12. Meppel. Deze volgorde lijkt geografisch gezien logisch: eerst de drie hoofdsteden, dan de vierde grote Hanzestad, dan de twee belangrijkste steden in het Land van Vollenhove, vervolgens ruwweg met de klok mee vijf kleine 'steden', en ten slotte een stad in Drenthe. Alleen de rechterpagina's zijn met potlood genummerd van 2 tot 24 (volgnummer maal 2), mogelijk voor het maken van de scans.

Op de linkerpagina's staan de teksten waar het ons uiteindelijk om te doen is: de 'zestienregelige verzen' in de tongvallen van de twaalf steden. Ze zijn met de pen getekend als drukwerk in strakke schreefletters, zeg maar Antiqua romein met een extra karakter voor de lange s. De verzen bestaan alle uit vier aaneengesloten kwatrijnen met rijmschema a-b-a-b. De inhoud volgt die indeling. Gebeurtenissen worden per kwatrijn beschreven. Het meeste speelt zich af in de huiselijke kring en op straat. De dichter registreert met humor wat er wordt gezegd door een of meer aanwezigen in de eigen stadstaat. Het zijn kleine miniatuurtjes van zo'n honderd woorden, die inhoudelijk weliswaar niet veel om het lijf hebben, maar een bijzondere inkijk in het dagelijks leven van lang geleden geven, en allerlei verwijzingen lijken te bevatten naar bestaande personen en situaties. Hier en daar lijkt zelfs het gebruik van typerende plaatselijke dialectwoorden en namen de inhoud mee te bepalen. De rijmen worden verderop inhoudelijk besproken.

Uit de consequent volgehouden schrijftrant is af te leiden dat de dialectteksten door een en dezelfde persoon zijn geschreven. De vraag is natuurlijk waarom en hoe, door wie en voor wie, en wanneer. Afgaand op de datering van de Leidse titelbeschrijving zou dat ergens tussen 1600 en 1699 geweest moeten zijn. Het voorwerk geeft geen duidelijke antwoorden. Op het schutblad staat geschreven dat het een geschenk is van H.W. Tydeman aan de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (MNL). Daarbij, het getal 722, omcirkeld. Het oude catalogusnummer 295 is vervangen door 114. De titelpagina vermeldt: *Gezichten van de Steden van Overijssel - Met de pen getekend - Met derzelver tongval*. En daarnaast in de rechterbovenhoek, zo op het eerste gezicht met dezelfde pen en hand, de naam M. Tydeman, doorgehaald met een dunne potloodstreep.

Uit een en ander zouden we kunnen concluderen dat het hier gaat om een handschrift uit de verzameling van de in Zwolle geboren hoogleraar Meinard Tydeman (1741-1825), dat na zijn overlijden door zijn oudste zoon Hendrik Willem Tydeman (1778-1863), eveneens hoogleraar, werd geschonken aan de MNL. Maar volgens een potloodaantekening in de eerste gedrukte catalogus van 1883 is het 'verworven vóór

1825', zo meldt een behulpzame medewerker van de Leidse universiteitsbibliotheek, waar de geschriften van de MNL zijn ondergebracht. Meer was er niet over bekend. Volgens die aantekening zou de schenking dus hebben plaatsgevonden vóór het overlijden van Meinard Tydeman op 1 februari 1825. Die overigens tot het laatst bij zijn volle verstand was.³ Waarom had hij het boekje dan niet zélf geschonken en van de nodige toelichting voorzien?

We kunnen er in ieder geval van uitgaan, dat rechts- en taalkundige Meinard Tydeman in het bezit was van het boekje. Hij kon er zelfs een titel aan gegeven hebben. Maar waar kwam het vandaan, en wie was de maker van die twaalf lichtvoetige verzen in twaalf verschillende stadstalen die zo zorgvuldig waren gespeld? Dat moest welhaast een gedreven wetenschapper zijn, en een taalliefhebber bovendien. Iemand als Meinard Tydeman zelf. Maar dan moest de datering niet zeventiende, maar achttiende eeuw zijn.

Spraakverwarring

Ook de verzen zelf riepen de nodige vragen op. Meteen al het eerste, bij de tekening van Deventer, waarin *bakken ze en doon ze staat, en niet bakt ze en doot ze* zoals in Deventer tot in de twintigste eeuw gebruikelijk was. Dat was geen teken van betrouwbaarheid van de weergave van de plaatselijke volkstaal.

Omdat ik zelf niet deskundig ben in de streektalen van het noorden van Overijssel, stuurde ik rijm 3 (bij het plaatje van Zwolle) aan Philomène Bloemhoff-de Bruijn. Zij zou later dat jaar gaan promoveren op het dialect van Zwolle.⁴ Haar verrassende conclusie: "De taal lijkt veel meer op die van Oldemarkt (een plaats die ook in het bundeltje voorkomt) dan op Zwols."⁵

Haar suggestie bleek een schot in de roos, want er is meer dat wijst op Oldemarkt, een hemelsbreed tien kilometer ten noordwesten van Steenwijk gelegen stadje. Een vader en een nichtje gaan *na sunt Lamers-Maark*. De Sint-Lambertusmarkt wordt in Oldemarkt al vanaf de vijftiende eeuw gehouden. De regel van de koe die wortte slagt tut Evert Keetel, geeft een nog preciezere plaatsaanduiding, en een ruwe datering bovendien. Volgens de volkstelling van oktober 1795 was er in Oldemarkt een kastelein met de naam 'Evert Ketel'.⁶ De vrouw des huizes, 'Elsien Vogelsang', had de opgave gedaan. Dat het vers met háár naam begon, in *Elsijn kumm' ries gauw van 't Faarken*, kon haast geen toeval meer zijn.

Ook enkele andere rijmen blijken, op grond van een doorzichtige plaatsaanduiding, bij een andere stad te horen dan de stad die op tekening ernaast is afgebeeld. Niet het eerste rijm gaat over Deventer, maar het laatste, bij de tekening van Meppel, omdat er iemand gaat *wand'len naar den Brink*. In vers 7, naast Zwartsluis, staat: *Wie bin Campers (Kampen)*. In rijm 8, naast Genemuiden, was *het juist gien Cunder-marrik (Kuinre)*. En in rijm 11, naast Blokzijl, gaan ze *Folnoesse Bokkink eten (Vollenhove)*. Dan kun je er wel

van uitgaan, dat ook de overige zeven rijmen niet naast de bijbehorende tekeningen staan, en vooral, dat er nog heel wat uit te zoeken valt. Bijvoorbeeld of het hier om een vernuftig puzzelboekje gaat, of dat de foute combinaties van tekst en tekening per ongeluk zijn ontstaan. Kon de kalligraaf of de tekenaar zich zo vergissen, zonder dat het opviel of werd gecorrigeerd door de opdrachtgever? Een foute bindwijze lag meer voor de hand.

Al met al zitten we met een aantal rijmen, waar we de juiste stad nog bij moeten vinden om de gebruikte taal te kunnen duiden. Dat kunnen we zo goed mogelijk op inhoudelijke gronden doen, aan de hand van namen en beschrijvingen, maar ook door de taal van de rijmen te toetsen aan wat er bekend is over de taalontwikkeling in en rond de betreffende steden. Veel verder terug dan de negentiende eeuw komen we daarmee niet door een gebrek aan vergelijkingsmateriaal, maar dat hoeft ook niet. Ondertussen is wel duidelijk dat de rijmen niet zijn geschreven in de zeventiende, maar in de achttiende eeuw, en wel ergens rond 1795, het roerige eerste jaar van de Bataafse Republiek.

Meinard Tydeman als auteur

Met deze nieuwe, veel recentere datering komt Meinard Tydeman zelf als auteur van de rijmen in beeld. Des te duidelijker als we zien dat hij opgroeide in Zwolle en de academie volgde in Deventer. En dat hij, na enkele hoogleraarschappen buiten de provincie, van maart 1790 tot maart 1795 griffier was van Ridderschap en Steden, de Staten van Overijssel. Hij woonde in Deventer, Zwolle en Kampen, tot hij in 1801 voorgoed naar Leiden vertrok.⁷ Hij kende de Kop van Overijssel en, als griffier van de provincie, vast ook veel vertegenwoordigers van Overijsselse steden. Diezelfde Evert Ketel uit vers 3 bijvoorbeeld. Die was in 1795 behalve kastelein in Oldemarkt, ook namens Oldemarkt en omstreken (IJsselham en Paaslo) een van de ‘Provisionele Representanten van het Volk van Overijssel’.⁸ Dat was een patriottisch interim-bestuur dat uit zijn midden de gedeputeerden van de Staten van Overijssel koos.

De Oranjegezinde Meinard Tydeman omarmde de nieuwe orde niet. Hij diende zijn ontslag in, omdat hij vond dat zijn ambtseed hem verbood onder andere machthebbers door te gaan.⁹ Mogelijk hebben ook politieke motieven een rol gespeeld bij het samenstellen van de *Gezichten van de steden van Overijssel* en zijn daar sporen van terug te vinden in de rijmen. Evert Ketel en diens echtgenote worden op humoristische wijze ten tonele gevoerd in Oldemarkt. Kunnen we daaruit afleiden dat Tydeman de rijmen schreef tijdens zijn griffierschap, dus nog vóór het jaar van de Bataafse Revolutie waarin de kastelein van de andere partij bleek te zijn? Ook het ontbreken van duidelijke verwijzingen naar de nieuwe machtsverhoudingen duidt misschien op een datering vóór 1795, toen drosten en schouten de dienst nog uitmaakten.

Harde bewijzen voor Tydemans auteurschap heb ik niet, alleen de subtiel door-

Afb. 1 Portret van Meinard Tydeman na zijn koninklijke benoeming tot 'Hoogleraar aan 's lands Hoogeschool te Leyden' in 1814 (particuliere collectie).

gestreepte vermelding van zijn naam op het titelblad en de veronderstelling dat het unieke, bewerkelijke document ooit in zijn bezit was. Ik neem ondertussen wel aan dat hij de maker van de rijmen was, en mogelijk ook de kalligraaf en de tekenaar. En dat de rijmen, gezien hun samenhang, binnen een korte periode tot stand kwamen. Ergens gedurende zijn Overijsselse jaren van 1790 tot 1801.

Dat hij daarvoor zelf alle twaalf steden langs geweest is om de *couleur locale* op te snuiven, is niet vanzelfsprekend. Tot 1795 hoefde Tydeman de deur niet eens uit om alle plaatselijke tongvallen goed te kunnen horen, ze kwamen gewoon langs op de plek waar hij werkte als provinciaal griffier.¹⁰ Mogelijk had hij zo een zegsman voor iedere stad, met wie hij in minder formele omstandigheden een typerende tekst maakte over plaatselijke figuren en voorvallen. Waarmee hij het volk niet kwantificeerde, zoals de patriotten bij de volkstelling, maar kwalificeerde: in de rijke schakering van zijn taal.

De schenking

Om antwoorden te vinden op de gestelde vragen (zie *Eerste bevindingen*), bezocht ik enkele archieven met geschriften van en over Meinard Tydeman. Als eerste natuurlijk de Universiteitsbibliotheek van Leiden, waar de collectie van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde is ondergebracht. Zo ook handschrift LTK 114, het mysterieuze boekwerkje waar het hier om gaat.